

אפיקומן

יניב למנצח וניר צוברי

מקור השם ומהותו

השם אפיקומן המוזכר בתלמוד הינו שונה מפרושו בימינו.
המשנה במסכת פסחים (ק"ט ע"ב) אומרת:
"אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן".

הגמרא שם אומרת "מהי אפיקומן? אמר רב: שלא יעקרו מחבורה לחבורה, ושמואל אמר: כגון אורדילאי לי וגוזליא לאבא (פירוש רש"י "אורדילאי לי" כגון אני שרגיל לאכול כמהים ופטירות לאחר סעודתי "וגוזליא לאבא" - לרב שהיה רגיל לאכול גוזלים לאחר סעודתו)... ור' יוחנן אמר: כגון תמרים קליות ואגוזים".

רשב"ם שם מסביר את המחלוקת: לפי דברי רב אפיקומן פירושו אפיקו מניכהו - הוציאו כליכם מכאן ונלך ונאכל במקום אחר ולכן רב אומר שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן כוונתו שאין לאכול את קרבן הפסח במקום אחר אבל באותו מקום אפשר לאכול גם לאחר אכילתו של קרבן הפסח. ואילו לפי שמואל ור' יוחנן אפיקומן פרושו - אפיקו מן - הוציאו מיני אכילה ולכן סוברים שמואל ור' יוחנן שאין מפטירין לאחר הפסח אפיקומן כוונתו שאין לאכול לאחר קרבן הפסח אפילו באותו מקום מיני אכילה הנהוגים לאכול לאחר הסעודה (לפתן). לגבי דין אפיקומן בימינו שאין קרבן פסח נחלקו האמוראים:

רב יהודה בשם שמואל סובר שכשם שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן כך אין מפטירין אחר המצה אפיקומן ומר זוטרא בשם שמואל סובר שמפטירין אחר המצה אפיקומן והלכה כר' יהודה בשם שמואל.

בדברי ר' יהודה בשם שמואל נחלקו הראשונים.

רשב"ם סובר שצריך לאכול מצה בגמר הסעודה זכר למצה הנאכלת עם קרבן פסח בכריכה, וזהו אפיקומן בימינו. הרא"ש אומר שאפיקומן הוא זכר לקרבן פסח עצמו שנאכל על השובע ולכן נוהגים במצה זו דיני קרבן פסח שאין מפטירין אחריו אפיקומן.

מחלוקת נוספת בראשונים: האם יש לאכול אפיקומן במקום אחד או שמא ניתן לאכול בשני מקומות. בהלכות הפסח התורה (שמות י"ב, מ"ו) צוותה עלינו: "בבית

אחד יאכל", ולכן כותב הטור (ס' תעח): "ואפיקומן הוא לנו במקום הפסח. הלכך משהתחילו לא יעקרו ממקום למקום...". וכך פוסק הרמ"א (תעח, א): "ולא יאכלנו בשני מקומות, דלא עדיף מאילו הפסיק בשינה דאסור לאכלו, משום דהוי כשני מקומות".

לעומת זאת כתב התו"ס (פסחים דף קי"ט ע"ב ד"ה אמר רבי):

"... אבל מצה לא אשכחן בשום דוכתא דליתסר בשתי מקומות",
וכן כתב בעל המאור שם: "... ההיא ודאי דוקא בפסח שלא יהא
הפסח נאכל בשני מקומות ואין לנו כן במצה".

מחלוקת זו מבוססת כנראה על המחלוקת בין הרשב"ם לרא"ש, האם אפיקומן הוא זכר למצה הנאכלת עם קרבן הפסח או שהוא זכר לקרבן פסח עצמו:
לפי דברי הטור והרמ"א משמע שאפיקומן הוא זכר לקרבן פסח ולכן אין לאכלו בשני מקומות כקרבן הפסח שאינו נאכל בשני מקומות שנאמר: "בבית אחד יאכל".
אבל לדעת התוס' ובעל המאור משמע שאפיקומן הוא זכר למצה הנאכלת עם קרבן הפסח, ולכן אין איסור לאוכלו בשני מקומות.
מכל מקום להלכה נפסק כדעת הטור והרמ"א שאין לעבור ממקום למקום, וכן בשעת האכילה הנגו חומר זכר לקרבן הפסח הנאכל על השובע.

גניבת האפיקומן בימינו

הגמרא במסכת פסחים דף קט אומרת:

"חוטפין מצה בלילי פסחים בשביל תינוקות שלא ישנו", ומספר פירושים נאמרו בביאור מילת "חוטפין" - ורש"י (שם ד"ה חוטפין מצה): "מגביהין את הקערה בשביל תינוקות שישאלו ואית דמפרשין חוטפין מצה אוכלין מהר וזה הלשון עיקר".

רשב"ם (ד"ה חוטפין מצה):

"ולי נראה חוטפין מסלקים את הלחם מיד התינוקות, שלא יהיו ישנים מתוך מאכל הרבה כדרך התינוק אחר אכילתו ושוב לא ישאלו. אבל עכשיו כשחוטפין מהן - לא ישנו וישאלו, כלומר לא ישנו שלא אכלו כדי שבען, וישאלו כשיראו השינויים שאנו עושין הכירא לתינוקות כדלקמן, וכן מוכח לשון התוספתא, דתניא: "ר' אליעזר חוטפין מצה לתינוק כדי שלא יישן ר' יהודה אומר משמו אפילו לא אכל אלא חזרת אחת ולא טיבל אלא פרפרת אחת חוטפין מצה לתינוק כדי שלא יישן", כלומר גוזלין".

לפי פירוש זה מילת "חוטפיין" היא כפשוטה: גוזלין מצה מידי התינוקות כדי שלא יישנו, וזהו המקור ל"גזילת" מצה בליל פסח, ויוצא לפי פירוש זה שהגדולים גוזלים המצה מידי הקטנים.

הרמב"ם בהלכות חמץ וּמצה (פרק ז' הלכה ג'): :

"צריך שינוי בלילה הזה, כדי שיראו הבנים וישאלו ויאמרו: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, עד שישלב להם ויאמר להם כך וכך אירע, כך וכך היה. וכיצד משנה: מחלק להם קליות ואגוזים, ועוקרים השולחן מלפניהם קודם שיאכלו, וחוטפיין מצה זה מיד זה וכיוצא בדברים האלה".

לפי דברי הרשב"ם והרמב"ם ישנו מקור לחטיפת וגניבת האפיקומן בימנו - בכדי לעורר את הילדים הקטנים לשאול בעניני היום.

ועתה נבוא לבאר: איך מתירים איסור גזל שהוא לאו מפורש בתורה רק כדי לעורר את התינוקות? ולשם זאת עלינו לברר תחילה את דין גניבה ממקורה.

במסכת בבא מציעא סא :

"ובענינא דשכיר כתיב "לא תגנובו" דכתב רחמנא למה לי? לכדתניא לא תגנב - על מנת למיקט, לא תגנוב - על מנת לשלם תשלומי כפלי", ופירש רש"י "למיקט - לצער על מנת לשלם תשלומי כפל להנהתו ויודע בו שלא יקבל".

ברמב"ם בהלכות גניבה (פרק יא הלכה ב') כותב:

"אסור לגנוב כל שהוא דין תורה ואסור לגנוב דרך שחוק או לגנוב על מנת לשלם - הכל אסור שלא ירגיל עצמו בכך".

לכאורה קשה מדברי הרמב"ם על גניבת אפיקומן בכך שאומר הרמב"ם: "אין לגנוב על מנת להחזיר", אבל אומר הבית יוסף (טור חושן משפט סימן שמ"ח ד"ה ואפילו על מנת להחזיר) - "בריש פרק איזהו נשך (בבא מציעא סא): בבריתא יליף מקרא לא תגנובו על מנת לשלם כפל שרוצה להנאתו ויודע בו שלא יקבל... ואפשר שמה שכתב רבנו על מנת להחזיר היינו על מנת למיקט".

מדברי הבית יוסף משמע שהאיסור לגנוב על מנת להחזיר, היינו על מנת לצער את בעל החפץ, וכן משמע מדברי הפרישה (שם בד"ה אפילו על מנת להחזיר) - "לא גנובו אלא על מנת למיקט וצער", ולכן גם אצלנו בגניבת האפיקומן אין דין גניבה ממש, היות ולקיחת האפיקומן איננה בשביל לצער את בעל הבית.

ועדין קשה מדברי השלחן ערוך שפסק בסימן שמ"ח סעיף א :

"...ואסור לגנוב אפילו דרך שחוק ואפילו על מנת להחזיר או כדי לשלם תשלומי כפל או כדי לצערו - הכל אסור כדי שלא ירגיל עצמו בכך".

אם כן משמע מדבריו שיש חילוק בין גניבה על מנת להחזיר לבין גניבה כדי לצערו, ואיך פירש הבית יוסף שגניבה ע"מ להחזיר הינה על מנת למיקט (לצער)? ועונה על כך הסמ"ע (שם סעיף ב) "אבל המחבר דכתב זה כדי לצערו, צריך לומר שמה שכתב על מנת להחזיר, רצונו לומר שלקחו לצורכו ולהחזירה בעינו". והיות ואצלנו אין הילד לוקח את האפיקומן משתמש באפיקומן שימוש ממש, לכן יש מקום היתר ללקיחת האפיקומן. וכך פסק הרב חיים דוד הלוי בספרו "עשה לך רב":

"אין בגניבת האפיקומן שום צד של איסור גניבה, שכן אין שום כוונה לצער את עורך הסדר ואף לא לשחק עליו, שאין זה גדר גניבה דרך שחוק שזכרה להלכה.

ועוד הגדרת גנב היא כפי שכתב הרמב"ם (הלכות גניבה וגזילה פרק א הלכה ג): "איזהו גנב זה הלוקח ממון גנב בסתר ואין הבעלים יודעים", וכאן הלא ידוע לעורך הסדר שילדיו יגנבו ממנו את האפיקומן, וגם יודע הוא בדיוק מיהו הגונב, ואף גם זאת הוא עצמו מאפשר להם זאת. כמו כן כל אדם נותן מתנות רבות לבניו ובנותיו כל ימות השנה ומספק להם כל צורכיהם ומתנה את גניבת האפיקומן ונותנת המתנות בכללם, ואין כאן סחיטה כלל. כל עורך סדר מבטיח מתנה ברצון, ואלמלא רצונו בכך היה מטיל מרותו כאב, והאפיקומן יוחזר לו מיד, אלא שגם הוא שותף לאותו שעשוע שנועד להגביר את ערנות הקטנים לעריכת הסדר".

וכן שמענו בשם הרב שאול ישראלי זצ"ל שמנהג הקיים בידי רב ישראל איננו טעות.

האפיקומן לאור המחשבה:

הרב קוק ב'עולת ראייה' על הגדה של פסח כותב:

"צפון-... ההרגשה הרוממה והנעימה לא תיכנס בדברים גלויים, ודווקא עם עומק ההרגשה הצפונה יכול האדם לבא לאותה מידה של קדושת החיים לשם עצם קדושתם, מבלי לצרף עימה תעודות

אחרות. כי החיים הקדושים ההולכים באור ה' היא המטרה היותר נשגבה, והיא הולכת ומוספת כסי תגבורת קדושתה. האפיקומן הנאכל על השובע בתור מטרה לעצמו, לא דבר של הכרח להמשכת חיים של פעולה מעשית, מצד זה הוא מוטעם לעומק הרגש היותר צפון בעומק הנפש, הנעלה מכל פה ולשון להביעו".

יש שני דרגות בעבודת ה': יש עבודה מתוך אינטרס אישי כדי לקבל תמורה, ואילו הדרגה היותר עליונה היא עבודת ה' לשמה, מבלי לצרף עימה אינטרסים אחרים.

גם באפיקומן אנו רואים את עבודת ה' היותר נשגבה. לאחר שאנו מסיימים את הארוחה שבה אנו משביעים את נפשנו, אז בא האפיקומן שהוא כבר לא דבר הכרחי לגופנו, אלא האכילה של האפיקומן מותאמת לעומק הרגש היותר צפון בנפש, וזוהי עבודת ה' האמיתית.

ושנזכה כולנו לאכול את האפיקומן מתוך עבודת ה' האמיתית.